

УДК 316.422

*О. О. Гончарова**аспірант кафедри соціології**Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

### МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ НЕКАЛЬКУЛЬОВАНОГО РИЗИКУ: СОЦІОЛОГІЧНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Сучасний етап розвитку складних трансформаційних суспільств, який має глобальний характер, знаменується перманентною ситуацією ризику та невпевненості, у якій живе більшість людей. Несподівані соціальні трансформації, військові конфлікти, масові заворушення, фінансові падіння великих корпорацій і держав, до яких більшість населення не здатна пристосуватися, змушують людей відчувати страх, пригнічення, паніку, апатію, відчуття приреченості й неможливості щось змінити. Більшість людей у складних соціальних умовах утрачають володіння особливим видом мистецтва – мистецтвом жити й вільно творити свій унікальний простір. Проте багато мислителів і філософів у своїх працях писали про здатність людини оволодіти цими здібностями й стати керманічем свого буття, незважаючи на несприятливі обставини та мінливі соціальні ситуації.

У 1980-і рр. в західній філософській думці широко поширилася концепція цивілізації ризику. Під ризиком розуміється міра очікуваного індивідом чи групою осіб неблагополуччя у випадку неуспіху діяльності цього суб'єкта чи кого-небудь іншого, що визначається поєднанням вірогідності екстремальної (надзвичайної) ситуації та ступеня її несприятливих наслідків [3, с. 334]. При цьому особливе значення надавалося аспектам розвитку новітніх технологій і їх впливу на соціальну реальність широких мас населення, які опиняються під впливом постійних, часто неконтрольованих змін навколишнього середовища. Згодом концепція суспільства ризику поширилася й на інші соціальні аспекти соціальної реальності. На сьогодні дослідники говорять про суспільство некалькульованого ризику, котре характеризується глобальними трансформаційними процесами, на які індивід не має змоги впливати. Проте осмисленням складнощів людського буття в суспільстві, насиченому несприятливими обставинами, займалися філософи ще з сивої давнини, здобутки їхніх роздумів є актуальними й нині.

Проблемами ризику й соціальних трансформацій займалися такі вчені, як Е. Бабосов, У. Бек, М. Дуглас, Р. Бернштейн, Е. Гідденс, С. Нікітін, Н. Смакотіна, А. Урсул, К. Феофанов, О. Яницький, В. Чупров, Ю. Зубок, К. Уільямс та ін. При цьому під некалькульованим ризиком дослідники розуміють дії, які люди чинять в разі не-

усвідомлення всіх можливих загроз, пов'язаних із тією чи іншою специфічною діяльністю. Про некалькульований ризик говорили й такі філософи, як Г. Сковорода, А. Шопенгауер, Ю. Козелецький, А. Печчеї, Ч.П. Сноу, А. Камю, В. Таркевич, К. Альбуханова-Славська, В. Франкл та ін. Поєднання соціологічної й філософської точок зору на проблему ризикогенності сучасного соціуму дає змогу говорити про необхідність мультидисциплінарного підходу під час дослідження питання некалькульованих ризиків і глобальних соціальних трансформацій, потребу розглядати вищевказану проблему не лише як відображення певного соціологічного показника розвитку суспільства, а і як екзистенційну проблему організації буття людини-члена соціуму, що зазнає радикальних перебудов.

**Мета статті** – розглянути спадщину відомих філософів давніх часів і сьогодення, присвячену проблемі організації та керування людиною власним життям в умовах соціальної кризи й некалькульованого ризику.

Перші кроки у філософському трактуванні мистецтва жити відзначаються вже в пам'ятці раннього буддизму «Дхаммападі». «Легко жити тому, хто нахабний, як ворона, зухвалий, нав'язливий, безрозсудний, зіпсований. Але важко жити тому, хто сором'язливий, хто завжди шукає чисте, хто неупереджений і холоднокровний, прозорливий, чие життя чисте» [2, с. 132].

В «Артхашастрі» – давньоіндійській науці про корисність, про практичне життя – філософія виокремлюється як галузь знання, що відповідає за правильне життя: «Філософія важлива тим, що досліджує за допомогою логічних доказів: у вченні про три Веди – праведне та неправедне, у вченні про господарство – користь і шкоду, у вченні про державне управління – вірного й невірного політика, і досліджує при цьому сильні та слабкі сторони цих наук, приносить користь людям, укріплює дух у злиднях і у щасті й дає уміння міркувати, говорити та діяти. Філософія завжди вважається світилом для всіх наук, засобом здійснення будь-якої справи, опорою всіх постанов» [2, с. 137-138].

Передумови філософського трактування мистецтва жити виявляються у витоках давньогрецької філософії, особливо в її класичний період. Сократ був упевнений, що шлях до добробчинності пролягає через свідомість і спіл-

кування в мудрості. Цей шлях є відкритим, у більшості свій для всіх. І мислитель допомагав всім бажаючим афініям відкрити істину. Його метод наближення до істини і його докази в бесідах з учнями завжди стосувалися порядку у світі людей. Своєрідним символом були для всіх його розідраний хітон («не в одежі суть»), його виклик, кинутий народу («Чи здатні ви, громадяни, убити філософа за волю думки?»), – такими були складові його мистецтва жити.

Платон уважав вищим благом світ ідей, досконалого знання. Мистецтво жити та організувати життя інших, міста, держави – це прерогатива філософів. Звідси й ідея ідеальної держави, й ідеального життя.

Для Аристотеля добродійністю певною мірою було таке поняття, як «золота середина». Надлишок і недостатність – належність вади. Щастям Аристотель уважав утілення безперешкодного використання людиною своєї головної здатності мислення. Ось чому мислитель наголошує, що найщасливіше життя – у філософа. «Помилятися можна різноманітно. Чинити вірно можна лише одним способом. Легко промахнутися, важко влучити в ціль. Перше легко, друге важко» [2, с. 161].

В еліністичний період турбота про гідне життя яскраво представлена в поглядах Епікура і стоїків. Епікур уважав найбільшим благом розсудливість, яка вчить, що не можна жити приємно, не живучи при цьому розумно, морально та справедливо, і, навпаки, не можна жити розумно, морально та справедливо, не живучи при цьому приємно [2, с. 357].

Стоїчний образ думки про мистецтво жити включає в себе багатоманіття сентенцій:

- ніколи не нудьгувати й не зазнавати надмірного тріумфування;
- ніколи не забувати про людську долю, про те, що лихо можливе в майбутньому;
- завжди дивитися в обличчя нещастям, щоб уникнути їх або змиритися з ними;
- завжди робити те, що здатен, і терпіти те, що випало на долю;
- уважати обов'язком те, що необхідно робити і для чого достатньо розумних підстав; протилежне обов'язку те, що не підтримує розум (зокрема презирство до вітчизни, батьків).

Яскравий представник стоїцизму Сенека залишив багату спадщину стосовно мистецтва жити: «Найвище благо полягає у здатності презирливо ставитись до мінливостей долі. Його становить непереможна сила духу, навчена досвідом, спокійна в дії, поєднана з великою гуманністю й турботою стосовно оточуючих... Щасливим ми називаємо того, кого випадкові обставини не здатні зробити ні самовпевненим, ні малодушним, хто найбільше значення надає тому благу, яке він може сам собі створити, для кого справжньою на-

солодою стане ... презирство до втіх» [2, с. 511]. І далі: «Людина ... повинна схилити голову тільки перед власною духовною гідністю. Нехай вона стане майстерним будівником власного життя, покладаючись на себе й будучи готовою зустріти як посмішку долі, так і її удар» [2, с. 514].

Г. Сковорода, один із небагатьох вітчизняних філософів зі світовим визнанням, пов'язав можливість людського щастя не просто з мудрістю, а й із самопізнанням і спорідненою працею. Саме споріднена праця, яка відповідає визначеним людині природою нахилам, є як «сродність до хліборобства», «сродність до військової справи», «сродність до богослов'я» тощо. Жадоба багатства, влади, слави всупереч власній «спорідненості» не сприяє досягненню людського щастя. Вона, зрештою, приводить на шлях згубних пристрастей, породжуючи несумісний із щастям смуток, журбу, страх, нудьгу, невизначеність сумління. Неспорідненість праці обертається суто формальним виконанням справ, професійними невдачами, постійними душевними та фізичними хворобами, а в підсумку – зламаною життєвою долею. «Люди, які борються зі своєю природою і працюють всупереч їй, самі для себе є вбивцями». «Яка мука – працювати у неспорідненій праці! Діяльність, що суперечить схильностям, – початок нудьги та нещастя» [7, с. 337]. Спорідненість зумовлює, за Г. Сковородою, і різноплановість ставлення людей до мудрості та їхні різні життєві долі. Відповідність життя людини її спорідненості, яку обґрунтовував Г. Сковорода, визначається не тільки властивостями, що є спорідненими для людини, а й тим, наскільки вона виявляється здатною збагнути ці властивості й перебудувати своє життя відповідно до них. Так постає в ученні Г. Сковороди мистецтво жити в непростих умовах людського буття.

Повчанням про щасливе життя присвятив свої відомі «Афоризми життєвої мудрості» А. Шопенгауер. Багато з цих афоризмів є актуальними, і «червоною ниткою» проходить у них думка про те, що для щастя нашого життя перша й найголовніша вагома умова – наша особистість [10, с. 360]. Автор робить наголос на тому, що людина з багатим внутрішнім світом спрямовує свої зусилля насамперед на відсутність болю, прикрасі, на спокій і довілля, тобто обирає тихе, скромне, по можливості вільне від турбот існування. Але головна позиція постає в іншому: «Життя існує не для того, щоб ним насолоджуватися, а для того, щоб його пересилювати, перетерпіти» [10, с. 469]. «Прикладати зусилля й боротися з перешкодами є для людини такою самою потребою, як для кролика рити землю. Бездіяльність нестерпна. Подолання труднощів – ось істинний сенс людського буття» [10, с. 512]. Водночас багато афоризмів А. Шопенгауера співзвучні зі

стоїчним способом думок: «Істинна життєва мудрість – у щасті наживо представляти собі нещастя, у дружбі – ворожнечу, у гарний погожий день – негоду, у любові – ненависть, у довірі й відвертості – зраду та каяття» [10, с. 552]. Сучасно й немов пророцтво звучать слова: «Розумний той, кого не обдурює примарна стійкість, і той, хто передбачає до того ж і напрям, у якому здійсниться зміна. При цьому не варто забиратися занадто далеко в майбутнє, а залишати дещо на долю випадку» [10, с. 551].

Задоволення життям є справою малодосажною. Тут можна згадати відоме висловлювання Геракліта: «Людам не стало б краще, якби всі їхні бажання збулися» [2, с. 280]. Сучасний польський філософ і письменник В. Татаркевич, порівнюючи погляди мислителів стосовно проблеми людського щастя, виділяє дві їх системи:

1) система на вузькому фундаменті підходить для людей обачних, налаштованих на спокійне щастя, яке немовби гарантоване, хоча й обмежене. До цієї системи поглядів були схильні й епікурійці, і стоїки, і А. Шопенгауер. Загалом ця система поглядів песимістична. Утім протиставлення песимістів та оптимістів у цьому питанні таке саме старе, як і сама філософія;

2) система на широкому фундаменті характерна для людей діяльнісних, невгамовних, раціональних, оптимістичних. До цієї системи поглядів можна зарахувати й Аристотеля, і Лейбніца, і Руссо.

Перша система – це система гарантій; друга система – це система ризику [9, с. 202].

Інший сучасний польський автор, психолог і есеїст Ю. Козелецький пропонує розглядати, як мінімум, дві моделі діяльності в ситуаціях ризику: прометеївську та сізіфову. Перша постає як варіант оптимістичної, приймається багатьма мислителями, ученими, політиками, революціонерами, першопрохідцями (можливо, тому автор назвав її ще моделлю Колумба), характерна для людей діяльнісних, активних, винахідливих, навіть авантюричних. Ризик для таких людей є справою звичайною, навіть необхідною [5, с. 117–119].

Дефініція ризику частіше за все включає в себе кілька змінних: невизначеність, вірогідність, динаміку, небезпеку того, що відбувається, або наступаючого соціального буття. У своїй книзі «Людські якості» італійський мислитель А. Печчеї характеризує сучасне суспільство ризику і кризи як період, коли настає кінець однієї епохи, коли людина не знає, як себе поводити, щоб бути готовою для наростаючої кількості змін, безладу й загроз, які породжують збентеження в людській душі [6, с. 83]. Таке суспільство потребує особливих людських якостей. Людина повинна «знати, хотіти та могли». А насправді має місце набір таких якостей, коли «людина думає,

що може, але поки що не хоче, тому що не знає» [6, с. 86].

Ставлення до ситуацій ризику і кризи може бути різноманітним. Одні люди вміють мобілізуватися, розробляють плани й проекти, зосереджують свої сили та зусилля, тобто не відходять від дійсності, приймають її такою, яка вона є. Інші зазнають потрясіння від зіткнення з реальністю, і це потрясіння також відіграє свою роль, привертає увагу до найближчих небезпек. Але при цьому така увага зосереджується на власне негативних тенденціях. Таке фокусування уваги породжує страх, а основана на ньому поведінка важко спрямовується за потрібним курсом.

Уміння перейти від страху та потрясіння до нового позитивного бачення, зрозуміти дух людини, надати йому ідеали, у які вона змогла б справді повірити, заради яких могла б жити й боротися, нарешті, перетворити в переваги наші слабкі сторони, – усе це не є легким завданням. Для цього, як мінімум, потрібно взяти до уваги наявні в суспільстві ризику і кризи здорові тенденції, позитивні начала. І тоді людина на перший погляд безпорадна перед обставинами, усе ж може встояти, спираючись на власні судження і власні людські якості [6, с. 118].

Один із яскравих представників філософії екзистенціалізму А. Камю у своєму відомому «Міфі про Сізіфа», акумулюючи людське життя, з одного боку, заперечує його сенс. Людське життя для Камю абсурдне, але він шукає вихід не в заспокоєності та спогляданні цієї абсурдності, а в мужності продовження навіть абсурдного життя. Ця мужність є для Камю своєрідним мистецтвом жити [4, с. 292, 306].

Але більш конструктивну концепцію мистецтва жити ми знаходимо в К. Абульхонвої-Славської в її роботі «Стратегія життя», де людина постає як суб'єкт життя. Стратегія життя являє собою індивідуальну організацію, постійне регулювання ходу життя по мірі його здійснення згідно з цінностями цієї особистості та її індивідуальними спрямованостями [1, с. 10–75].

Мистецтво життя полягає не тільки в тому, щоб урахувати свою індивідуальність, а й у тому, щоб співвідносити свої життєві цілі, плани й бажання зі своїми особистісними можливостями, щоб розкрити в ході життя в собі нові якості, розвивати нові здібності.

За складних потрясінь, до яких, на нашу думку, належать і ризики, і кризи, часто породжується уявлення про неможливість зміни окремою людиною свого життя. Зможе або не зможе людина в ситуаціях ризику і кризи стати суб'єктом – така одна з центральних проблем стратегії особистого життя. Як одна зі складових такого процесу розглядається своєчасність як здатність людини визначити момент найбільшої узгодже-

ності логіки подій і своїх внутрішніх можливостей, наприклад, змінити професію, почати ту чи іншу справу з урахуванням чіткого оцінювання своїх шансів.

Оптимістичним трактуванням мистецтва жити відрізняється знаменитий мислитель, психолог і гуманіст В. Франкл. Його бачення здатності людини виживати в складних умовах, викладене в роботі «Людина у пошуках сенсу», базується на здатності знаходити сенс у будь-якій ситуації. Людину дослідник бачить однозначно як суб'єкта та головну дійову особу власного життя. Перед нею завжди викреслюється можливість специфічного вибору – вибору того, як ставитися до того, що «підкидає» життя як випробування. Людина, здатна бачити сенс у своєму існуванні, є практично непереможною, оскільки в неї завжди є моральні сили для того, щоб рухатися вперед. Але при цьому сенс життя неможливо штучно вигадати чи запозичити задля свого заспокоєння, його можливо лише самотійно знайти [11, с. 108].

Усі найбільш важливі соціальні проблеми нашого часу зобов'язують нас урахувати кожну крупку мужності й великодушності, які ми тільки змогли в собі віднайти. Про це пише у своїй незвичайній роботі «Про велич душі» Ч.П. Сноу. «Велич душі – це така добродетель, одним із коренів якої є любов чи співчуття, благочинність чи братерство, не важливо, як ми назвемо клей, що скріплює нас усіх. Другий корінь – це почуття реальності. Є ще один корінь – своєрідна пихатість. Та сама пихатість, яка змушує нас бути кращими, ніж ми є від природи» [8, с. 303].

Ми живемо в час, коли крах надій і страх роблять людей жорсткими, наповнюють їх ненавистю, а ненависть – найгірший спонукальний мотив як в особистих, так і в суспільних справах. «Ми не тільки досить значні. Ми доволі жалюгідні. Добродетель важка для нас. Не забувайте: ненавидіти легко й ламати легко. Цей особливий вид легкості і становить, у кінцевому підсумку, наші душі», – так завершує своє есе про велич душі цей знаменитий гуманіст.

У сучасних умовах некалькульованого ризику та нестабільності, коли пересічна людина не здатна бути абсолютно впевненою в подіях майбутнього, формування цілісної світоглядної позиції напрочуд важливе. Особистість, яка має систему поглядів і принципів стосовно організації та сенсу свого буття, має більший потенціал для виживання у складних умовах, ніж особистість, дезорієнтована в реальності й залежна від збігу зовнішніх обставин. Філософи та мислителі, чії погляди подані у статті, виявили свої позиції стосовно особливого мистецтва – мистецтва жити в складних ризикованих умовах. Особлива твор-

ча справа кожної окремої людини – виробити на основі викладених мислителями вчень і свого досвіду власну унікальну світоглядну систему й подолати з її допомогою всі перешкоди та труднощі складного періоду соціальних змін.

### Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 221 с.
2. Антология мировой философии : в 4 т. / под ред. В.В. Соколова, В.Ф. Асмуса, В.В. Богатова, М.А. Дынника и др. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. – Ч. 1. – 1969. – 575 с.
3. Бабосов Е.М. Социология : [энциклопедический словарь] / Е.М. Бабосов. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 480 с.
4. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. Сборник «Сумерки богов» / А. Камю. – М. : Политиздат, 1988. – 294 с.
5. Козелецкий Ю. Человек многомерный (Психологические эссе) / Ю. Козелецкий. – К. : Льбидь, 1991. – 288 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 311 с.
7. Сковорода Г. Твори : у 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Обереги, 1994. – Т. 2. – 1994. – 435 с.
8. Сноу Ч.П. О величии души. Портреты и размышления / Ч.П. Сноу. – М. : Прогресс, 1985. – 368 с.
9. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека / В. Татаркевич. – М. : Прогресс, 1998. – 365 с.
10. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики; Афоризмы житейской мудрости : сборник / А. Шопенгауэр. – Мн. : Попурри, 1997. – 592 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – СПб. : Прогресс, 1990. – 404 с.

### Анотація

**Гончарова О. О. Мистецтво жити в суспільстві некалькульованого ризику: соціологічно-філософський аспект.** – Стаття.

Стаття присвячена проблемі можливості особистості жити в умовах соціальної трансформації й некалькульованого ризику, до яких вона не здатна пристосуватися внаслідок браку часу та раптовості змін. Ситуація некалькульованого ризику являє собою таку організацію життєвого простору, де ситуації невизначеності взаємозумовлюють одна одну і створюють нерозривне коло екстремальних обставин. За таких соціальних умов люди відчують напруження, душевний дискомфорт. Проте водночас у періоди глобальних перебудов вони часто вдаються до філософських концепцій, шукаючи відповідь на питання, як жити в непередбачуваному світі. За таких обставин виключна роль надається специфічному мистецтву – мистецтву продуктивно жити і творити під час умов соціальної нестабільності.

У статті розглядаються точки зору відомих філософів, від давніх часів до сьогодення, які відповідають на питання, що таке мистецтво жити і як звичайна особа може його навчитися, перебуваючи в перманентних ризикованих обставинах. Жодна з розглянутих концепцій не являє собою однозначну істину, але надає можливість подивитися на порядок життя як на творчу перспективу й виявити його нескінченну багатогранність.

**Ключові слова:** криза, мистецтво жити, некалькульований ризик, світогляд, сенс буття, соціальні трансформації.

**Аннотация**

**Гончарова О. О. Искусство жить в обществе некалькулируемого риска: социолого-философский аспект. – Статья.**

Статья посвящена проблеме возможности личности жить в условиях социальной трансформации и некалькулируемого риска, к которым она не способна приспособиться из-за недостатка времени и неожиданности изменений. Некалькулируемый риск представляет собой такую организацию жизненного пространства, где ситуации неопределенности обуславливают друг друга и создают круг экстремальных обстоятельств. При этом люди чувствуют напряжение, душевный дискомфорт. Но в то же время в период глобальных перестроек они часто обращаются к философским концепциям, ищут ответ на вопрос, как жить в непредсказуемом мире. В этих обстоятельствах исключительную роль обретает специфическое искусство – искусство жить и творить в условиях социальной нестабильности.

В статье рассматриваются системы взглядов известных философов, начиная от древних времен и заканчивая современностью, которые отвечают на вопрос, что такое искусство жить и как простой человек может ему научиться, находясь в перманентных рискогенных обстоятельствах. Ни одна из данных концепций не представляет собой однозначную истину, однако дает возможность посмотреть на порядок жизни как на творческую перспективу и выявить его бесконечную многогранность.

**Ключевые слова:** искусство жить, кризис, мировоззрение, некалькулируемый риск, смысл существования, социальные трансформации.

**Summary**

**Honcharova O. O. The art of living in society of noncalculative risk: sociological and philosophical aspect. – Article.**

The article deals with the problem of individual opportunities to live in the conditions of social transformation and noncalculative risk to which he is unable to adapt due to lack of time and sudden changes. The situation of noncalculative risk represents an organization of living space, where the situations of uncertainty determine each other and form an indivisible circle of extreme circumstances. Under these social conditions people experience stress, emotional discomfort. However, while in times of global restructuring they often resort to philosophical concepts, seeking an answer to the question of how to live in an unpredictable world. In these circumstances appears an exceptional role of specific art – the art of living and productively working in the conditions of social instability.

The article presents the views of the famous philosophers from ancient times to the present, that answer the question, what is art of living and how a normal person can learn it, surviving in difficult social conditions. None of the concepts is not the ultimate truth, but gives an opportunity to look at the order of live as at the creative perspective and reveals its many-sided faces.

**Key words:** art of living, crisis, meaning of existence, noncalculative risk, social transformation, world outlook.